

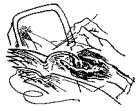
Granasztói György

Európaiság – magyarság

Dippold Péter felkérő levelében olyan előadást kért tőlem, amelynek témája nagyon sok embert foglalkoztat: hogy tudniillik az európai csatlakozás mennyiben lesz a magyar kultúra hátrányára, és milyen mértékben fogunk a saját nemzeti kulturális identitásunkból veszíteni, milyen mértékben kerülhet az veszélybe. Ez a kérdés folyamatosan a felszínen van nemcsak Magyarországon, hanem szinte minden európai országban. Amikor én most történészként kísérlem meg körüljárni a kérdéskört, először is azt szeretném megjegyezni: én nem hiszek abban, hogy Európából valaha egy Amerikai Egyesült Államok-szerű egységes komplexum lesz, és az a meggyőződésem, hogy a kulturális identitásunk erősödni, nem pedig gyengülni fog az európai folyamatok következtében. Ugyanakkor szembe fogunk kerülni – már most is szembekerülünk – egy sereg olyan kérdéssel, amelyek tulajdonképpen a mi oldalunkról is bizonyos dolgok végiggondolását, újragondolását igénylik. A rendelkezésre álló mintegy negyven perc alatt e nagyon fontos és számomra is lényeges dolgokról valószínűleg csak gyorsan és felszínesen tudok beszélni a saját igényeimhez képest is, így nyilvánvalóan kérdések, problémák maradnak függőben a hallgatóság számára. Nem feltétlenül arról lesz tehát szó, hogy elmentmondások vannak a hallott szövegben, hanem sokkal inkább arról, hogy bizonyos dolgok komolyabb kifejtést igényelnének, továbbgondolást, amire ilyen rövid idő alatt nincs lehetőség.

Abból szeretnék kiindulni, hogy mit jelent a nemzet, ezen belül a magyar nemzet fogalma, és mit jelent a nemzet a mai európai összefüggésekben, mit jelent nemzet és demokrácia kapcsolata, és hogyan kapcsolódik a nemzet, a demokrácia az európai rendszerbe.

Előre szeretném bocsátani, hogy nagyon sok veszélyre hívják fel a figyelmünket. A nacionalizmus, a patriotizmus, a nemzeti érzés veszélyeire, mint

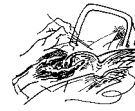
MAGYAR KÖNYVTÁROSOK VI. VILÁGTALÁLKOZÓJA

amelyek egyébként az európaiságnak is veszélyei lehetnek. Ez egy kicsit elavult nézetnek a maradványa. 1990-ig az azt megelőző évtizedek hatására általános volt a történészek és a nemzetről gondolkozó nagy szakemberek (Gellner, Benedict Anderson, Hobsbaum és mások) ama véleménye, hogy a nemzet meghalt. Eszerint a nemzet helyett a demokrácia az, amely végre uralja a dolgokat, és ilyen értelemben a fejlődésnek újabb állomására érkezünk, amely végre meghaladja mindazt a sok szörnyűséget, amelyet a nacionalizmus, a két világháború okozott.

Ez a gondolat a legutóbbiban éppen a '80-as évek végén fejeződött ki, akkor, amikor már nem voltunk messze az új, hatalmas fordulattól, amely visszahozta a nemzet problémáját a köztudatba. Csak egy idézetet engedjenek meg, hogy illusztráljam ezt a helyzetet. Hobsbaum angol történész azt írta 1990-ben, hogy a bagoly (tehát Minerva), aki a bölcsesség hordozója, mindig alkonyatkor repül. Az a tény, hogy most a nemzetek és a nacionalizmus felett köröz, jó jel.

Mindenekelőtt meg kellene mondani, mit jelent a nemzet. Én azt mondanám, hogy a közösségbe tartozás talán a leglényegesebb eleme a nemzet problémájának. A másik eleme pedig az, hogy a nemzetbe tömörülők egyúttal szeretnének az állam köré tömörülni, illetve azok köré, akik kormányozzák őket, mert a politikai hatalom gyakorlóit az ő általuk nekik adott hatalmat gyakorolják, és azt akarják, hogy a nemzet érdekében mindenkinek a sorsa, aki hozzájuk tartozik, jobbra forduljon. Ez persze csak előzetes megjegyzés volt arról, hogy körülbelül mi az az eszmekör, amely a nemzettel kapcsolatban manapság felvetődik.

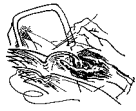
Ismert tény, hogy a '90-es évektől felerősödött a legkülönbözőbb közösségek nemzeti érzése: a baszkoké, korzikaiaké, észak-íreké – hogy csak a nyugat-európai példákat említsem –, pontosan azoké, akik felett az említett Minerva körözött. Felvetődött egy sereg kérdés: miért vált ketté Csehszlovákia, mi volt a jugoszláv válság mozgatója vagy a Balkántól a Kaukázusig megjelenő számtalan hasonló válságé. De Magyarországon is rendkívül erősen foglalkoztatja a közvéleményt a nemzeti érzés, amely 1990 után rendkívüli mértékben felerősödött. Ezen kívül azonban felmerülnek olyan törekvések is, amelyekre szintén nem kívánok bővebben kitérni, ezek lényegében Ameri-

kából érkeznek hozzánk: a multikulturalizmus, bizonyos kisebbségi identitásoknak a felértékelése, felértékelődése, a másságoknak az ápolása stb. Egy sereg olyan új gondolat is felvetődött tehát 1990 táján, amelyek a nemzetről való hagyományos gondolkodást alapjaiban rendítik meg. Ezek után úgy látom, hogy történeti szempontból nézve ezekre a problémákra csak akkor lehet választ adni, ha az ember megvizsgálja a hosszú időtartamú folyamatokat is, amelyek a nemzeti gondolkodásnak és e nemzeti gondolkodás mögötti kultúrának a befolyásolói, amelyek – miként a magyar kultúra is – különleges és nagyon hosszú hagyományokra tekintenek vissza.

Engedjék meg, hogy eltérjek attól a közkeletű fordulatától vagy lehetőségtől, ami ilyenkor adódik, hogy tudniillik az ember óhatatlanul a magas kultúra különböző alkotásaira vagy a nyelv szépségére utal. A kultúra mélyén olyan folyamatok is zajlanak, amelyeket igazában véve csak a közelmúltban kezdtünk felismerni. Engedjék meg, hogy ezt illusztrálандó a családdal kapcsolatos problémákra térjek ki.

A társadalomtörténész számára ugyanis a család története – az, hogy milyen családi keretek között élnek az emberek hosszú idő óta – azért rendkívül fontos, mert a családról vallott gondolkodás formálja a közösségi gondolkodást. Tehát amikor az ember ösztönösen a közösséghez való tartozást próbálja megérteni, illetve kifejezni, netán követelményként meghatározni, akkor tulajdonképpen ösztönösen azokat a mintákat követi, amelyeket a családi körben látott. Ha így nézzük a dolgot, azt mondhatjuk, hogy itt rendkívül lassú folyamatról van szó, a kultúrának az egyik legmélyebb, legösztönösebb, legkevésbé a logika és a racionális tudás köreibe tartozó, de rendkívüli módon meghatározó folyamatáról, és ebben az esetben rögtön felvetődik a kérdés, hogy a családdal kapcsolatos magyar hagyomány vajon egybeesik-e más országoknak, más nagy kultúráknak a hagyományaival. Vagyis azt szeretném hangsúlyozni, hogy a szemünk előtt zajló kulturális folyamatoknak a mélyben nagyon hosszú, olykor irracionális előzményei vannak. Irracionális abban az értelemben, hogy nem lépnek az ésszerű érvrendszerek körébe, de nagyon erőteljesen formálják a gondolkodást. A családmodellek mellett ilyenek a nemzetről mint közösségről alkotott felfogások, és ilyenek a közösség, a nemzet és az állam kapcsolatáról alkotott felfogások is. De ilyen például az

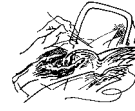
MAGYAR KÖNYVTÁROSOK VI. VILÁGTALÁLKOZÓJA

is, hogy mit tekintek szabadságnak, mit tekintek dicsőségnek, becsületnek és így tovább. A kutatásnak számtalan olyan területe nyílik meg, amelyek ezekben a kérdésekben az eddigieknél sokkal egyszerűbb és sokkal összetettebb válaszokat képesek nyújtani.

Most a családról szeretnék beszélni, inkább csak illusztrálandó azt, hogy milyen kulcsfontosságú egység ez saját nemzeti kulturális identitásunk megértésében. Ha a családokról elméletileg beszélünk, akkor azt kell mondani, hogy azt egyrészt a szülők és a gyermekek közti kapcsolat határozza meg, másrészt az, hogy milyen a testvérek közötti kapcsolat, és a harmadik, ami Európában magától értetődő, de nem az az Európán kívüli társadalmakban, hogy exogén vagy endogén kapcsolat létesülhet-e. Európában mindenütt az volt a hagyomány, hogy a kereszténység már a IV–V. századtól kezdve tiltotta a rokonok közötti házasságot. Ez ma már általános, mindenki megelégedően nagyon mély kulturális örökség, amely nem genetikai és nem biológiai alapú, hanem tulajdonképpen nagyon mély ideológiai beidegződés.

Ha ezt a három szempontot nézem, és kiiktatom belőle az exogén–endogén problémát, amely elsősorban az ázsiai, iszlám és egyéb civilizációkban teljes mértékben megvan, akkor Európában legalább négy olyan családformát lehet találni, amelyek közül Magyarországon talán csak kettő fordul elő. A legszélsőségesebb, amely nagyon elterjedt, de amely Magyarországon nincs, az tulajdonképpen az, amit én liberális mag-családnak neveznék. Az a fajta családforma, amelyben a család olyan alkalmi együttes, amelyben az apa szabadon rendelkezik a család vagyonával, és ezért a gyermeket nem különösebben marasztalják otthon. Már a XVII. századi angol parasztcsaládokban megfigyelhető volt, hogy a gyereket minden további nélkül tartósan más családokhoz helyezték munkára, cseléd lett belőle, nem törődtek vele. Ez a családforma rendkívül elterjedt nemcsak az angolszász világban, így például Amerikában, hanem Skandináviában is. Ebben a formációban nagyon laza a családi kapcsolat a családtagok között.

A másik nagyon elterjedt forma még szintén a mag-család, de ebben már egy más elem játszik döntő szerepet, az, hogy a gyermekek között a vagyont egyenlő arányban fel kell osztani. Ez a forma nagyon elterjedt Európában és

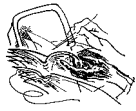
Magyarországon is. Ehhez viszont az kell, hogy az apának igen erős tekintélye legyen a családtagok között.

Van két további forma, amelyek közül az egyik kis mértékben Magyarországon is jelen volt, de valóban elterjedt Ausztriában, Szlovéniában, Csehországban volt. Ez az úgynevezett törzs-család, amelyben több generáció él együtt. Az apa pátriárkaszerűen uralkodik a család felett, de csak a legfiatalabb vagy legidősebb testvér és családja él együtt a szülőkkel, tehát így három nemzedék, a többiek pedig hozomány vagy vagyonkiadás formájában előre részesülnek a vagyonból, és nem maradnak otthon.

Végül a másik forma a nagycsalád, amely Magyarországon a „bokor” nevet viselte, és nagyon elterjedt volt főleg az Alföldön és a Dunántúlon, elsősorban a jobbágyság körében. Az apa körül – akár nem is ugyanabban a háznál – a megházasodó testvérek egy része együtt élt a szülőkkel. Ennek egy egészen különleges formája egyébként a szerb zadruga, amelynek rendkívül erős hatása van a szerb nemzeti (nacionalista) gondolkodásra.

Ezeknek a családformáknak mind a mai napig eltérő hatása van arra, hogy az emberek hogyan gondolkoznak a közösséghez való tartozásról, és hogyan képzelik el a helyüket a többi ember között. Itt van az apai tekintély, vagyis a tekintélyelvűség elfogadásának problémája. Az angolszász társadalmakban ennek például nagyon kicsi a jelentősége. Vagy az egyenlőség kérdése, amelynek az angolszász társadalmakban ilyen értelemben kevés szerepe van, nálunk azonban igen fontos kérdés. Emlékezzünk Petőfi A XIX. század költői című versére: „Ha majd a bőség kosarából / Mindenki egyaránt vehet, / Ha majd a jognak asztalánál / Mind egyaránt foglal helyet, ” ... és így tovább. Magyarországon tehát az egyenlőség kérdése, az, hogy mindenkinek egyformán jusson, tulajdonképpen visszavezethető a családdal kapcsolatos felfogásokra.

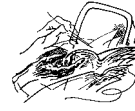
Ezt a fejtegetést elsietettnek tartom ilyen rövid idő alatt összefoglalni, hiszen sokkal részletesebb kifejtést igényelne például, hogy az egész probléma mögött az örökösödési rendszerek különbözősége áll, és hogy az örökség és a vagyon áthagyományozása hogyan hat a család szervezetére. Azt mégis megállapíthatom, hogy a közösséghez tartozás különféle modelljei épülnek ezekre a beidegződésekre még akkor is, ha tudjuk, hogy a hagyományos, több évszázados családszervezetek a XIX. századtól kezdve óriási válságon

mentek át. Az, ami egy hagyományos paraszti társadalomban nagyjából a XIX. századig (a francia forradalomig, nálunk, mondjuk, 1848–49-ig) egyértelmű és világos volt, fokozatosan föllazult, eközben viszont a különböző, családdal kapcsolatos felfogások – mondanám így: családi ideológiák – továbbhagyományozódtak, és ezeknek a kulturális hatásoknak még ma is messzemenő érvényesülése tapasztalható Magyarországon.

Ha azokat a konfliktusokat nézzük például, amelyek ma Európát és Amerikát szembefordítják egymással, azt látjuk, hogy Amerikát nagyon erős nacionalizmus jellemzi, olyan nemzeti érzés, amely tulajdonképpen ellentéte annak, amit a vietnami háború idején láthattunk, amikor rendkívül erős volt a faji megkülönböztetés problémája. Ez olyan társadalmat mutat, amely két véglet között ingadozik, éppen azért, mert az angolszász típusú, a liberális mag-családnak nevezett modellben a közösségi kötődéseknek azon formái, amelyek Európában különböző módokon nagyon erősen érvényesülnek, Amerikában nincsenek jelen, és ezért csak ilyen „makroméretű”, nagy ideológiai elképzelések köré lehet valamilyen módon a közvéleményt, a társadalmat tömöríteni.

Most áttérnék arra a problémára, amely közelebb visz bennünket az európai kérdések megértéséhez is, de egy gondolat erejéig visszatérnék a nemzet kérdésköréhez. Le kell szögezni: a nemzetről lehet tudományosan és lehet meggyőződéssel beszélni. A kettő nem azonos. Aki tudományosan beszél róla, az értelemszerűen nagyon világosan, logikusan ki tud fejteni egy sereg gondolatot, de azokkal a gondolatokkal nem fogja mozgósítani a társadalmat. Aki viszont azt a célt tűzi maga elé, hogy a közösség számára fogalmazzon meg bizonyos gondolatokat, az lényegében átlép a tudományból a meggyőződés, az erkölcs és egyebek mezejére, és olyan gondolatokat ad elő, amelyek – meggyőződése vagy reménye szerint – széles visszhangra fognak találni. Ezt a különbségtételt nagyon fontosnak tartom, mert sajnos, ma Magyarországon ezzel kapcsolatban zavarokat lehet tapasztalni. Tudományos fejtegetés leplebe öltöztetett, ám igazában véve érzelmi–morális alapú erőteljes kritika jelenik meg sokszor a nemzetfogalommal kapcsolatban, vagy megfordítva: olyan emóciók kapcsolódnak a nemzet fogalmához, amelyek nem állják ki a tudományosság próbáját.

Természetesen valamilyen módon mindkettőt tisztelni kell, és együtt kell érvényesíteni, ezt kívánja tulajdonképpen minden gondolkodói etika vagy erkölcsi magatartás. Én a nemzetet diskurzusnak, közbeszédnek tekintem, meggyőződésnek: arról van szó, hogy egy bizonyos közösségben kialakul egy hit arról, hogy mi köt össze például bennünket, magyarokat. Szerintem mindenekelőtt a nyelv, a kultúra és néhány alapvető erkölcsi, politikai meggyőződés, amely a közösségnek az összetartozását szeretné, és e közösségnek a biztonságát tekinti nagyon fontosnak, mert ez jelenti a garanciáját annak, hogy tovább él ez a közösség.

Itt érünk el egy olyan problémához, amely kivételes magyar probléma. Az tudniillik, hogy a nemzetnek azok is tagjai, akik nem az országhatáron belül élnek. Ez erkölcsi összetartozást jelent velük, szolidaritást és áldozatvállalást a szélesebb értelemben vett magyarság fennmaradása, nyugalma érdekében. Van egy olyan mozzanat, amelyről kevesebbszer esik szó, holott meggyőződésem szerint ugyanilyen fontos, és a mélyben mindenki egyet is ért ezzel. Ma Magyarországon az a helyzet, hogy a nemzet és a demokrácia szorosan összefügg egymással: a demokrácia nem létezhet a nemzet nélkül, a nemzet nem létezhet demokrácia nélkül. Ebből következik az is, hogy mivel az Európai Unióban a demokrácia a kulcskérdése az európai intézményeknek, megvan az a kapocs, amely bennünket (a nemzetet) minden további nélkül bekapcsol – hagyományaink révén és egyébként is – az európai kultúrába és az európai integrációba. Vagyis itt nem két egymással szembenálló dologról van szó, hanem két egymást teljes mértékben kiegészítő, egymással nagyon szoros kölcsönhatásban lévő tényről, felfogásról, amely azonban Magyarországon a közéleti vitákban nagyon sokszor ellentétként jelenik meg. Ezt azért tartom nagyon fontosnak előrebocsátani, mert itt érkezünk el az európai integráció és az európai jelenlét kérdéséhez és ahhoz, hogy akkor Magyarországon, a magyar nemzet, illetve a róla alkotott felfogásunk hogyan kerül konfliktusba az európai folyamatokkal vagy hogyan illeszkedik bele azokba. Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy nem statikus, időtlen, metafizikus képződményekről van szó, hanem egy történelmi folyamatról. Az, ami ma Magyarországon van, és amit ma mondunk a magyar nemzetről, alig, legfeljebb nyomaiban köthető azokhoz az ideológiákhoz, el-

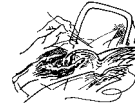
képzelésekhez, amelyek 1945 előtt éltek. Ennek többek közt az is a magyarázata, hogy Magyarországon, miként Európában is, a nemzettel kapcsolatos mai gondolkodást meghatározza az a sokkhatás, amit az első és második világháború váltott ki.

Az Európai Unió mai szerepe döntően és elsősorban abban a felismerésben gyökerezik, hogy többet ez nem fordulhat elő: 1945 lényegében lezárt egy korszakot a romokkal, a halottak millióival. Más szóval az Európai Unió válasza arra az irtózatos válságra, amelyen Európa keresztülment a XIX. században és XX. század első felében. A magyar válasz pedig még kibővül amiatt, hogy 1945 után kommunista diktatúra volt az országban, amely szintén mély nyomokat hagyott a társadalomban, és amelyet ugyancsak végérvényesen el kell utasítani.

1990-ben olyan különböző törekvések találkoztak egymással, amelyeknek a közös nevezője az európai demokratikus intézményeknek, de mindenekelőtt néhány nagyon fontos alapelvnek a leszögezése volt. Itt érünk el ahhoz a ponthoz, hogy a nemzet, a demokrácia és az európai integráció igen szorosan összefügg egymással. Még annak ellenére is, hogy alapvető kulturális különbségek jellemzik az egyes országokat, és hogy a mi magyar kultúránk is feloldhatatlan ebben a közegben, miközben mégis összefonódik a demokrácia alapján álló társadalmi elképzelésekkel. Ennek a körülménynek nagy jelentősége van.

Nem magától értetődő dologról van szó. Éppen a szomszédságunkban volt kísérlet arra, hogy a Szovjetunió, a kommunista rendszer összeomlása után egy másik irányba lehessen elmenni, és esetleg be lehessen bizonyítani, hogy van olyan történelmi út is, amely „kikerülheti” a demokráciát. Ez volt a Milosevics-féle Jugoszlávia útja. Itt tulajdonképpen egy jól megszervezett pártnak az élte a kommunista ideológiáról áttért egy erős nemzeti ideológiára, amely, mellesleg, kihasználta, sőt kiforgatta a szerb családmodellnek, a zadrugának a szókészletét, egész kultúrát átható felfogását arról, mit jelent a szerb testvérség és ennek kiterjesztése a Balkán-félsziget egészére. Tehát olyan nemzetet próbált létrehozni, amelyben nincs demokrácia.

Magyarországon Jugoszlávia e külön útra indulásával egy időben többpártrendszer jött létre, és lényegében valamennyi fontosabb szerepet játszó pártnak vagy a *magyar*, vagy a *demokrácia*, vagy mindkét szó benne van a nevé-

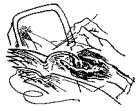

ben. Tehát nemzet és demokrácia a politikai közbeszédben is nagyon szoros összefüggést mutat anélkül, hogy erről különösebben sokat beszéljünk. Az 1990 után kialakult egész intézményrendszerünk, a többpártrendszer és a demokrácia folyamatos építése szoros összhangban van azzal, ami Európában lezajlott 1945 után.

Engedjék meg, hogy befejezésül erről szóljak néhány szót.

Az ember tisztelete, az egyén szabadsága az, hogy közösségeket válasszon és közösségekhez tartozzon, ennek alapján igényeljük, hogy a hatalmat meg kell osztani, hogy szolidaritásra, esélyegyenlőségre van szükség a társadalomban. Ezek mind olyan gondolatok, amelyek tulajdonképpen 1945 után öltöttek testet az európai gondolkodásban, döntően az Európai Unióhoz vezető fejleményekben, nagy politikai mozgásokban. Ehhez tennem még hozzá (és ennek különösen most, az iraki háború idején láthattuk elég világos európai megnyilvánulását), hogy a nemzetközi kapcsolatokban nem lehet győztes és legyőzött kategorizálás: mindenki egyforma, és e téren is a demokrácia elveit kell alkalmazni, vagyis tárgyalásokra és nem háborúra van szükség. Az más kérdés, hogy ez a vita hogyan zajlik e pillanatban Európa és Amerika között, a lényeg az, hogy az említett európai felfogás 1945 után először és elsősorban a német–francia kiegyezésben öltött testet, illetve akkor, amikor megalakították a Európai Szén- és Acélközösséget, hogy összehozzák a nagy vesztest és a nagy győztest, Németországot és Franciaországot. Ezek az elvek ma Magyarországon mindenki számára világosak még akkor is, ha nem mindenki tudja őket szabatosan kifejezni. Fényévekre vagyunk tehát azoktól az állapotoktól, amelyek a Kádár-korszakot jellemezték.

Ez az a záró gondolat, amellyel szeretném befejezni a fejtegetésemet. Magyarország nagyon jó példája annak, hogy 1990 után visszatér a nemzetről folyó gondolkodás mint társadalmi közbeszéd, és ennek igenis nagyon komoly közösségformáló szerepe van. Természetesen számtalan egyéb közösség is létezik, létezhet egymás mellett, és hogy bárki lehet akár többféle közösségnek a tagja – az szintén új, nagyon jelentős folyamat. De van nálunk egy olyan hagyomány is, amely szintén kulturális eredetű, és amely egyébként fölerősítést nyert a háború utáni négy évtizedben, a kommunista társa-

dalomban. Ez pedig az, hogy nálunk – és ez nem mindenütt van így Európában, német hatásnak tekinteném inkább, nem kelet-európainak – az emberek túlságosan is elfogadják azt a tényt, hogy az állam formálja a társadalmat. Az államtól tehát nagyon sokat várnak el, a politika pedig előszeretettel foglalkozik ezzel a kérdéssel. Rengeteg olyan költségvetési és egyéb akció van, amely azt a célt szolgálja, hogy a társadalmat formálja. Ez nem magától értetődő dolog. Ebben benne van az említett kulturális hagyomány és az igény, amely ilyen sajátos paternalizmust tételez fel, és amely az egyenlő elosztás mögött ott lát egy olyan hatalmi tényezőt, amely a tekintélyével majd megoldja a problémákat. Azt vallja: nekem az a dolgom, hogy ezt a tekintélyt elismerjem, elfogadjam, és próbáljam kikövetelni, ami az én jussom.

A demokratikus gondolkodásban ez nem magától értetődő, és el lehet gondolkozni azon, hogy ez a hagyományos attitűd meddig tartható, és mik a korlátai a legkülönbözőbb szempontokat mérlegelve. Úgy érzem, ez az egyik legfontosabb kihívás a magyar politikai kultúra előtt.

Ezzel a gondolattal zárnám le ezt a fejtegetést, amelynek az volt a lényege, hogy nemzeti kultúránk egyediségének és sajátosságának kibontakozásához jó esélyt ad az európai integrációs folyamat. A demokrácia érvényesülése a magyar társadalomban és az a tény, hogy ez kulturális értékeink legjelentősebbjei közé tartozik, megteremti azt a kapcsolatot, amely az európai folyamatokba való beilleszkedésünket minden további nélkül lehetővé teszi.